

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס

הלל גריין

- א. סיפור מהבעש"ט ופתיחה
- ב. הצגת המקורות וניתוחם
- ג. גישות ביחס לעבודה שלא לשמה
 - ג.1. אמצעי חסר ערך עצמי
 - ג.2. בין צדיק לחסיד
 - ג.3. טבע האדם
- ד. אסיף

א. סיפור מהבעש"ט ופתיחה

אפתח בסיפור על הבעש"ט. בדרכו לארץ ישראל יחד עם בתו ותלמידו, הגיע הבעש"ט לאיסטנבול ושהה שם עד חג הפסח. בזמן שהותו שם אזל כספו, עד שכאשר הגיע ערב חג הפסח לא נותר לו כסף לקנות מצות או יין לליל הסדר. אז, בדרך נס, הגיע יהודי עשיר מפולין זמן מועט לפני כניסת החג וביקש לשהות במחיצתו של הבעש"ט בימי החג. הוא אף הציע לספק את כל צרכי הפסח כיד המלך. בתו של הבעש"ט קיבלה את האורח בסבר פנים יפות ולאחר מכן הדליקה את נרות החג בשמחה גדולה.

מאוחר יותר כאשר חזר הבעש"ט מן התפילה וסיים לערוך את הסדר כנהוג, ענה ואמר לאורח "יודע אני כי חשוך בנים אתה ושתבקש ממני שאשתך תלד. ובכן, בזכות שהחיית את נפשי אני נשבע לך שאשתך תלד לך בן". האורח התרגש מאוד ואמר לבעש"ט "אם ה' יזכה אותי בכך, אתן לך מחצית מהוני!". מיד שמע

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

הבעש"ט קול המכריז ואומר כי בשבועה זו שנשבע הפסיד את החלק המובטח לו בעולם הבא. שכן עקר היה האיש וגם אשתו עקרה הייתה, ובשבועה זו הכריח את הבעש"ט לשנות את סדרי הטבע.

באותה שעה ענה הבעש"ט ואמר: "אני אוהב את ה' יתברך אף בלא עולם הבא". הוא פנה אל האורח ואמר לו שבעזרת ה' מה שנשבע לו יתקיים. מיד שמע הבעש"ט כרוז נוסף המכריז ואומר כי החזירו לו את חלקו המובטח לו בעולם הבא, כיון שהסכים לעבוד את ה' ללא שום גמול על כך.

סיפור זה מבטא באופן מובהק את המעלה הגדולה של עבודת ה' ללא כל אינטרס אישי או רצון לזכות בגמול. עבודת ה' כעין זו מכונה גם "עבודה מאהבה", ובעיני חז"ל וכל חכמי ישראל היא הרצויה והמובחרת שבעבודות. אולם, לא כל אדם זוכה למדרגה כמו זו של הבעש"ט. רובא דאינשי מוצאים את עצמם, בין במודע בין שלא במודע, תחת מחשבת הגמול והתועלת האישית של מעשיהם. האדם הנורמטיבי איננו עושה מעשים אשר לא תצאנה מהם תכלית או טובה כלשהי. השאלה הנשאלת היא: מהו היחס של התורה לעבודת ה' מתוך ציפייה לגמול ושכר, והאם ניתן להצדיק עבודה כזו ולהכיר בה כלגיטימית?

במאמר זה ארצה להראות את הקולות השונים העולים ממאמרי חז"ל, מהם המביעים יחס אוהד וסלחני כלפי קיום מצוות מתוך אינטרס אישי, ומהם המגנים בכל תוקף עבודה כעין זו. לבסוף אף ארצה להציע שלוש גישות שונות של חכמי ישראל לאורך הדורות, המנסות ליישב את הדיאלקטיקה שעולה מדברי חז"ל.

ב. הצגת המקורות וניתוחם

הגמרא בפסחים מזכירה ברייתא בנוגע לאדם שנותן צדקה למען השגת תכלית אחרת מאשר המצווה עצמה:

שערים לגמרא

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס

האומר סלע זו לצדקה בשביל שיחיה בני או שאהיה בן העולם הבא הרי זה צדיק גמור.

(פסחים ח ע"ב)

על פניו, לא רק שהברייתא רואה מעשה זה כלגיטימי, אלא אף מפליגה באומרה כי אדם כזה הוא 'צדיק גמור'. בפשטות ניתן לומר כי הברייתא רואה את שילוב האינטרס האישי בתוך המצווה כדבר חיובי, שלא פוגם במצווה ולא באדם המקיים אותה.¹

מימרא נוספת, קצת יותר מוכרת, מופיעה בהמשך המסכת ועוסקת בשאלה עד היכן חסד ה' מגיע, ובאדם שעובד את ה' שלא לשמה:

רבא רמי כתיב כי גדל עד שמים חסדך וכתיב כי גדל מעל שמים חסדך הא כיצד כאן בעושיין לשמה וכאן בעושיין שלא לשמה וכדרב יהודה דאמר רב יהודה אמר רב לעולם יעסוק אדם בתורה ומצות אף על פי שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

(פסחים נ ע"א)

רבא מזהה את הקושי הברור שבין שני הפסוקים בתהילים, שכן אחד מתאר את חסדו של ה' כמגיע עד השמים, וממילא מוגבל, והשני מתאר את חסדו של ה' כמגיע מעל השמים ובלתי מוגבל. קושי זה מוביל אותו לפרש את הפסוק הראשון כמתאר אדם שעובד את ה' שלא לשמה, ובמקרה זה חסד ה' המופיע עליו הוא 'עד שמים' ומוגבל. לעומת זאת הפסוק השני מתאר אדם שעובד את ה' לשמה, והיינו "מעל שמים חסדך".

¹ אם כי הברייתא עוסקת במצווה הספציפית של נתינת צדקה, נראה כי זוהי דוגמא בלבד הבאה ללמד על גישה כללית ביחס למצוות. וכך משמע מעצם דברי הגמרא והקשרם. וכן הרבה ראשונים, ובראשם התוספות (שם ד"ה שיוכה), עימתו ברייתא זו עם משנתו של אנטיגנוס איש סוכו באבות (א, ג), ומעצם ההשוואה נראה שהבינו שהאמירה של הברייתא היא אמירה כללית על כל המצוות. אולם יש מי שטען שהברייתא מדברת דווקא במצוות צדקה, שבה מותר לנסות את הקב"ה (להלן הערה 4), ועיין מהרש"א על פסחים ח ע"ב ד"ה ע"מ שיחיו. וכן הקשה החתם סופר (שם ד"ה סלע זה).

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

פירוש זה מבוסס, כדברי הגמרא, על אמירה של רב יהודה בשם רב שקובעת שלעולם יש לאדם לעסוק בתורה ובמצוות אף על פי שהוא עוסק בהן שלא לשמן, כלומר לטובתו ולצורכו. התקווה היא שמתוך עיסוק זה הוא יבוא לעסוק בתורה ובמצוות לשמן. אמירה זו מכירה בתכונותיו הבסיסיות של האדם, ומבינה שאי אפשר לדרוש מכלל החברה לעסוק בתורה ובמצוות אך ורק לשמן, שכן לא כל אדם מצוי בדרגה כזאת. לכן מציע רב, שאף על פי שרואה האדם כי עבודתו את ה' מלאה אינטרסים אישיים ואינה לשמה, אל לו לוותר על עבודתו ולהרים ידיים. עליו להמשיך בדרכו ובתקווה שסוף כל סוף הוא יגיע למעלת ה'לשמה' המיוחלת.²

על פי מימרא זו עבודת ה'שלא לשמה' הינה בעלת ערך עצמי, ולא רק אמצעי גרידא. הדבר מתבטא בפסוק שרבא דורש: אמנם האדם העובד את ה' שלא לשמה אינו זוכה לחסד 'מעל השמים', אך על כל פנים הוא זוכה לחסד 'עד השמים'. כלומר יש ערך למעשיו.³

מאמר חז"ל נוסף שעוסק בקיום מצוות בכדי להשיג שכר הוא דרשתו של רבי יוחנן בנוגע למעשרות:

וא"ר יוחנן מאי דכתיב עשר תעשר עשר בשביל שתתעשר.

(תענית ט ע"א)

² מקור נוסף שמזכיר את המימרא "לעולם יעסוק אדם וכו'", אך מייחס אותו לר' יוחנן, מופיע במסכת כלה רבתי (המהדורה הנדפסת) פרק ח'. שם הלימוד הוא מהפסוקים בירמיה המתארים את עזיבתם של עם ישראל את הקב"ה ואת תורתו. מבחינת הקב"ה, כך מסופר, היה עדיף שעם ישראל יעזוב אותו אך ישאר דבוק בתורתו, והיינו לימוד שלא לשמה. ועיין בפתיחתא לאיכה רבתי, ב', שם מופיעה דרשה וזהה בשם ר' שמואל בר' יצחק: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו, מתוך שהיו מתעסקין בה, המאור שבה היה מחזירן למוטב. רב הונא אמר: למוד תורה אע"פ שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה". סיפור נוסף על רבא שמלמד זכות על העושה שלא לשמה, מופיע בסוטה כב, ע"ב, שם הוא מורה לשונה הברייתות להוציא את הפרוש מיראת העונש או הפרוש מאהבת שכר מרשימת הפרושים הצבועים שמחריבים את העולם.

³ רש"י פסחים נ ע"ב ד"ה עושין לשמה: "מעל שמים, ושלא לשמה עד שמים, דמצווה מיהא קא עביד כדרב יהודה".

כלומר, ר' יוחנן דורש את כפילות הלשון של התורה באומרה "עשר תעשר" כרומזת על העושר המובטח לאדם שנוהג במעשרותיו כראוי. מלשונו עולה שניתן לקיים את המצווה כאמצעי להשגת עושר ומעמד כלכלי, ואין בדבר פסול כל שהוא.⁴

עד כאן ראינו מספר מאמרי חז"ל שבהם היחס לעבודה 'שלא לשמה' הוא חיובי. לכל הפחות זהו יחס שמבין כי האדם הוא בעל מניעים שונים למעשיו, ולא תמיד מסוגל לעבוד 'לשמה'. כעת נעבור לראות את הצד השני של המטבע, בו היחס לעבודה כזאת הוא שלילי, ופעמים אף עומד בתקיפות נגדה.

לאהבה את ה' אלהיכם - שמא תאמר, הריני למד תורה בשביל שאיקרא חכם, בשביל שאשב בישיבה, בשביל שאאריך ימים לעולם הבא? - ת"ל לאהבה את ה' אלהיכם: למוד מכל מקום, וסוף הכבוד לבוא.
(ספרי דברים מח)

מדברי המדרש אנו למדים כי התורה באומרה "לאהבה את ה' אלוהיכם" מבקשת מהאדם הלומד אותה לנקות את עצמו מכל פנייה ואינטרס אישי, וללמוד מאהבה. הרף הזה שהתורה מציבה הוא גבוה, ודורש מהאדם לשנות את טבעו ולהתגבר על מחשבותיו בנוגע לטובתו האישית. לימוד זה 'מכל מקום', מתפרש כרגש דתי שעל הלומד לקנות כחלק מעבודת ה' שלו בכלל.⁵ על אף האמירה כי אין ראוי ללמוד

⁴ עם זאת, בהמשך הגמרא (תענית ט ע"ב) מצמצמת את אמירתו של ר' יוחנן ומעמידה אותה אך ורק ביחס למצוות מעשר: "אשכחיה ר' יוחנן לינוקא דריש לקיש אמר ליה אימא לי פסוקין א"ל עשר תעשר א"ל ומאי עשר תעשר א"ל עשר בשביל שתתעשר אמר ליה מנא לך א"ל זיל נסי אמר ליה ומי שרי לנשויה להקב"ה והכתיב (דברים ו, טז) לא תנסו את ה' א"ל הכי אמר רבי הושעיא חוץ מזו שנאמר (מלאכי ג, י) הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחונני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארובות השמים והריקותי לכם ברכה עד בלי די מאי עד בלי די אמר רמי בר חמא אמר רב עד שיבלו שפתותיכם מלומר די". מהמפגש בין ר' יוחנן ובין בנו של ריש לקיש אנו למדים שמצוות מעשר היא מצווה מיוחדת ויוצאת דופן, שבקיומה ניתן לנסות את הקב"ה. דבר זה נלמד מהפסוק במלאכי שמתאר את הקב"ה אומר לעם ישראל לנסות ולבחון אותו על דברו, ולראות האם הבאת כספי המעשר לבית ה' אכן תוביל לעושר או לא. משמעות הדבר היא שמותר לו לאדם לומר: "הריני מביא מעשר בשביל שאתעשר" ולבדוק אם הקב"ה מעשיר אותו או לא.

⁵ אמנם אהבה רליגיוזית זו מוזכרת במדרש רק ביחס ללימוד תורה, אך נראה כי ניתן לראות בה חלק מההגדרה המורחבת של מושג ה'לשמה', מושג יסודי הקובע את צורת עבודת ה' בכלל. הדבר מתבטא ביתר שאת בדברי הספרי על במקום אחר (דברים פ"טקא מא), שם מובאת דרשה כמעט

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

תורה לצורך השגת טובה אישית, המדרש אינו מסמא את עיני הקורא מהעובדה שאכן קיים שכר ללימוד התורה, ואפילו בעולם הזה. על כן נאמר גם 'וסוף הכבוד לבוא'. היינו על אף רגשי האהבה והלימוד הנקי מאינטרסים, הלומד בהחלט מודע לכך שיש שכר לפעולתו.⁶

מאמר חז"ל נוסף העוסק בעבודת ה' שלא לשמה, וידוע ומפורסם לכל בר בי רב, היא משנתו של אנטיגנוס איש סוכו במסכת אבות:

אנטיגנוס איש סוכו קיבל משמעון הצדיק, הוא היה אומר: אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס, אלא הו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס⁷ ויהי מורא שמים עליכם.

(משנה אבות א, ג)

משנה זו השגורה בפיהם של רבים, מהווה אבן יסוד בהבנת תפיסתם של חז"ל את מערכת השכר והעונש, ואת העבודה הראויה לאדם מאמין. אנטיגנוס איש סוכו חי בראשית המאה השנייה לפני הספירה, והיה מוקף בתרבות היוונית שסערה סביבו. כנגד תרבות זו, הוא ראה לנכון לנסח הוראה לתלמידיו ולבאים אחריהם, הקובעת את הצורה הנכונה והראויה לעבוד בה את ה'. עבודה זו, כדבריו, צריכה להיות כעבודתו של עבד המשמש את רבו ללא כל ציפייה לקבל פרס. עם זאת, בדומה למדרש שהובא לעיל, אנטיגנוס אינו שולל את עצם קיומו של השכר המצוי לעובד ה'. בדבריו הוא רק קובע את התודעה הראויה לעבודת ה'.

זהה לחלוטין: "כל שאתם עושים - לא תהו עושים אלא מאהבה". וראה הרב נחום לאם, תורה לשמה, עמ' 148; וראה א. אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות עמ' 342.

⁶ הבנה זו אולי יוצרת מעין דיסוננס אצל הלומד: מחד, עליו לעבוד את ה' באופן נקי מטובתו והנאתו האישית, ומאידך הוא מודע לכך שעבודתו זו פועלת לטובתו. ייתכן ודיסוננס זה הינו גם הסיבה להיווצרותן של שתי הכתות 'צדוקים' ו'בייתוסים' שכפרו ועזבו את מסורת ישראל. שהרי צדוק ובייתוס תלמידי אנטיגנוס איש סוכו היו, וקיבלו ממנו הנחייה חד משמעית לעבוד את ה' 'שלא על מנת לקבל פרס'. ועיין אבות דרבי נתן פרק ה. וכן פירוש הרמב"ם לאבות, מהדורת ר"י שילת, עמ' ד.

⁷ כך הגירסה ברוב הדפוסים. אמנם גירסת הרמב"ם היא 'על מנת שלא לקבל פרס', ועיין בפירושו הרמב"ם לאבות, מהדורתו עמ' ה בביאור למשנה ג', שם מסביר את המשמעות של שינוי הנוסח.

התיאור של עובד ה' האידיאלי כעבד נאמן, מעלה מיד את התמונה ההירואית של מעשה העקידה, שבו 'אברהם עבדי' מוכן לוותר על בנו יחידו בשביל לקיים את רצון בוראו. זוהי עבודת ה' שהשדר העיקרי שלה הוא התמסרות טוטאלית לקיום רצונו של האל, ההבנה כי האדם נברא כדי לשרת את בוראו. ממילא הנאתו וטובתו האישית אינם בעלי חשיבות כה רבה. מעין דברי חז"ל 'לפום צערא אגרא', היינו לפי כמות הצער והויתור על הטובה האישית - כך השכר.⁸

יש המבינים⁹ את דבריו של אנטיגנוס כמופנים ישירות כלפי התרבות והפילוסופיה היוונית, שהתפשטו בדורו כאש בשדה קוצים. ביתר דיוק דבריו מופנים כלפי הפילוסוף היווני אפיקורוס, ששורש משנתו הוא ההבנה "שאיך באדם טוב כי אם לשמוח". כנגד תפיסה זו, מציב אנטיגנוס את תפיסת היהדות כי "הטובה היותר גדולה היא שיעשה האדם הטוב בעבור בחרו בטוב. לא מצד החוב המוטל עליו והשכר הבא לו בעשיית המצוה, כ"א מרצונו החופשי ומדעתו...".¹⁰

בסוף המשנה ישנה הוספה שממבט ראשון אינה נראית קריטית, אולם כאשר מעיינים בה לעומק מתגלה חשיבותה. אנטיגנוס אומר: "ויהי מורא שמים עליכם", וכוונתו שבנוסף לאהבה הגדולה שהאדם עובד בה את ה' 'שלא על מנת לקבל פרס', עליו גם לעבוד מיראה. היראה המדוברת היא יראת הרוממות, והיא מעלת היראה הגבוהה ביותר. תפקידה של היראה הוא לא לתת לאהבה לצאת מגבולה ולהפוך עם הזמן לגסות הלב. היראה שומרת על המרחק בין העבד ובין רבו, ומבטיחה שהעבד לא יבוא לידי בעיטה בציוויו.¹¹ יוצא אם כן, שאנטיגנוס ראה את עבודת ה' שלא לשמה' בתור דבר פסול ושלילי, ושלא ראוי לעבוד כך את ה'.

עוד מאמר חז"ל שעוסק בעבודה שלא לשמה מופיע במסכת ברכות:

⁸ על ההשוואה לאברהם ר' א. אורבך, חז"ל-פרקי אמונות ודעות, עמ' 351 ואילך.

⁹ ד' פרנקל, דרכי המשנה עמ' 9-8.

¹⁰ שם.

¹¹ עיין מאמרו של הרב בנימין לאו, 'עולמו של אליטיזם רוחני: מאנטיגנוס איש סוכו עד ישעיהו ליבוביץ', בתוך ברכי שלום – עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, עמ' 171-172. מופיע גם בספרו חכמים, כרך ראשון: ימי בית שני, עמ' 47.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

מרגלא בפומיה דרבא : תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים שלא יהא אדם קורא ושונה ובוטט באביו ובאמו וברבו ובמי שהוא גדול ממנו בחכמה ובמנין שנאמר ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם לעושים לא נאמר אלא לעושיהם לעושים לשמה ולא לעושים שלא לשמה, וכל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא.

(ברכות יז ע"א)

אם נניח בצד לרגע את הקושי הבולט בין אמירה זו של רבא לבין האמירה שהובאה בשמו לעיל, נראה כי על פניו רבא רואה את 'העושה שלא לשמה' באופן כה שלילי, עד כדי כך שהוא סובר שנוח לו שלא נברא. אמירה חריפה זו מבטלת בתקיפות כל קמצוץ של טובה אישית בעבודת ה', ותובעת באופן חד משמעי עבודה לשמה.¹²

יוצא אם כן שקיימים בחז"ל שני כיוונים שונים ביחס לעבודת ה' 'שלא לשמה'. האחת, המצויה הן בברייתא אלמונית והן בדברי אמוראים שונים במשך הדורות, מקבלת עבודה זו כלגיטימית ורואה אותה בעין חיובית. השנייה לעומת זאת, המצויה הן בספרות חז"ל הקדומה יותר¹³ והן בדברי האמוראים, רואה עבודה זו כשלילית ופוסלת אותה מכל וכל. כעת נעבור לעסוק בגישות השונות של חכמי ישראל לאורך הדורות ביחס לעבודת ה' 'שלא לשמה'. גישות אלו התמודדו עם דברי חז"ל המנוגדים והסותרים, ואף סללו דרכים ליישוב הסתירות ולעיצוב תפיסת עולם תואמת.

¹² עוד ניסוח חריף כנגד העושה שלא לשמה מופיע בשם ר' בנאה בבבלי תענית ז ע"א: "כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המוות".

¹³ בדברי אנטיגנוס איש סוכו שחי לפני תקופת הזוגות, ובדברי הספרי מבית מדרשו של ר' עקיבא.

ג. גישות ביחס לעבודה שלא לשמה**ג.1. אמצעי חסר ערך עצמי**

הרמב"ם התייחס בכמה וכמה מקומות בכתביו לשאלת היחס לעבודה 'שלא לשמה' וערכה. ננסה ללקט תמצית מדבריו בנושא, ובעקבות זאת לראות מהי התמונה עולה ממשנתו.

בתחילת הקדמתו לפרק חלק,¹⁴ הרמב"ם מביא משל שמשקף את תפיסתו בנושא. מחמת קוצר היריעה, אסכם את המשל במילותיי. מסופר על ילד קטן שנשלח ללמוד תורה אצל מורה, אך מחמת מיעוט שניו וחולשת שכלו, הוא אינו רואה ערך בלימוד זה. לפיכך המורה (שכן מבין את הערך העליון שיש ללימוד) מוכרח לזרו את התלמיד ולתת לו מוטיבציה. הוא עושה זאת על ידי "תשלום" בדברים שהתלמיד אוהב. תחילה הוא מציע לו סוכריות ומיני מתיקה, והילד לומד בכדי להשיג אותם. כאשר הנער גדל וכבר אין לו חפץ בסוכריות, המורה מציע לו נעליים ובגדים. לאחר מכן כאשר הנער מתבגר יותר, המורה מציע לו כסף ולבסוף אף כבוד וגדולה מהסובבים אותו. כך בכל שלב הנער רואה את השגת ה"תשלום" כתכלית לימודו, וכדבר חשוב ועליון מהחכמה עצמה שהוא לומד.

הנמשל ברור. הרמב"ם רואה את האדם שעובד את ה' על מנת להשיג שכר כמו אותו ילד שלומד בכדי להשיג תשלום. בעיני הרמב"ם "זה כולו מגונה". כל רצון של האדם להשגת טובתו האישית מתוך לימוד התורה וקיום המצוות מעיד על חולשת שכלו ומידותיו המגונות. זהו רצון ילדותי ונמוך שלא ראוי להתלוות לעבודת ה' כלל. הרמב"ם מזכיר את המשנה באבות¹⁵ "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם", ומסביר "שלא ישים תכלית החכמה לא שיגדלו אותו בני אדם, ולא שירוויח ממון, ולא יקח לו דת ה' לפרנסה, ולא תהיה אצלו תכלית החכמה אלא ידיעתה בלבד. וכן אין תכלית האמת אלא שידע שהיא אמת.

¹⁴הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת ר"י שילת, עמ' קלא.

¹⁵ אבות ד, ז.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערס לגמרא

והמצוות אמת, ולפיכך תכליתן- קיומן". כלומר, העבודה השלמה, שמוציאה את האדם מן הכח אל הפועל, הינה חסרת כל בקשה למשכורת חיצונית או אפילו סיפוק פנימי. אלא עשיית האמת מפני שהיא האמת ותו לא. עם זאת, מובן שדרגה זו נמצאת ברום המעלה, ולרוב, המון העם אינם מגיעים אליה. לכן כותב הרמב"ם:

ולפי שידעו החכמים, עליהם השלום, שזה הענין קשה מאד, ואין כל אחד משיגו, ואם משיגו - לא יסכים עמו בתחילה, ולא יחשבהו אמונה אמיתית; לפי שהאדם לא יעשה מעשים, אלא כדי שישגי בהם תועלת או ירחיק נזק, ואם לאו - יהיה פעלו זה הבל; ואיך יאמר לבעל התורה: עשה אלו המעשים ולא תעשם, לא ליראה מעונש ה', ולא לתקוות גמולו? - זה קשה מאד, לפי שלא כל בני אדם ישיגו האמתות, ויהיו כמו אברהם אבינו. ולפיכך התירו להמון שישארו על אמונתם מעשית הטובות לתקות הגמול, וההתרחקות מהרעות ליראת העונש, ויזורו על זה, ויחזקו רצינותיהם בו, עד שישגי המשיג, וידע האמת והאופן השלם מה הוא, כמו שנעשה בנער בעת הלימוד, כאשר משלנו.

(הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת ר"י שילת, עמ' קלא)

במילים אחרות, מחמת הקושי הגדול שכרוך בעבודת ה' ללא כל ציפייה לגמול ושכר, חכמים איפשרו להמון להשאיר עם דעותיהם הנפסדות והילדותיות. זאת כמובן בתקווה שמתוך כך יבואו להכיר באמת ולעבוד מאהבה. וכדברי הרמב"ם:

ואין ההמון מפסידים מכל וכל בהיותם מקיימים התורה ליראת העונש ותקות הגמול, אלא שהם בלתי שלמים. ואמנם רצוי להם זה, כדי שיושג להם קנין והרגל בקיום התורה, ויעתקו אל האמת, וישובו עובדים מאהבה. והוא אמרם, עליהם השלום, (פסחים נא ע"ב) לעולם יעסוק אדם בתורה אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

(שם)

מקום נוסף בו הרמב"ם הקדיש פרק שלם לתיאור העבודה הראויה לעובדי ה', הוא הפרק האחרון בהלכות תשובה, החותם גם את ספר המדע כולו. ניתן לראות בבירור את המשל שפתחנו בו מהדהד בין שורות ההלכה:

אל יאמר אדם הריני עושה מצות התורה ועוסק בחכמתה כדי שאקבל כל הברכות הכתובות בה או כדי שאזכה לחיי העולם הבא ואפרוש מן העבירות שהזהירה תורה מהן כדי שאנצל מן הקללות הכתובות בתורה או כדי שלא אכרת מחיי העולם הבא אין ראוי לעבוד את ה' על הדרך הזה שהעובד על דרך זה הוא עובד מיראה ואינה מעלת הנביאים ולא מעלת החכמים ואין עובדים ה' על דרך זה אלא עמי הארץ והנשים והקטנים שמחנכין אותן לעבוד מיראה עד שתרבה דעתן ויעברו מאהבה... כל העוסק בתורה כדי לקבל שכר או כדי שלא תגיע עליו פורענות הרי זה עוסק שלא לשמה וכל העוסק בה לא ליראה ולא לקבל שכר אלא מפני אהבת אדון כל הארץ שצוה בה הרי זה עוסק בה לשמה ואמרו חכמים לעולם יעסוק אדם בתורה ואפילו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה לפיכך כשמלמדין את הקטנים ואת הנשים וכלל עמי הארץ אין מלמדין אותן אלא לעבוד מיראה וכדי לקבל שכר עד שתרבה דעתן ויתחכמו חכמה יתירה מגלים להם רז זה מעט מעט ומרגילין אותן לענין זה בנחת עד ששיגוהו וידעוהו ויעבדוהו מאהבה. (הלכות תשובה י, א; שם הלכה ה)

פסיקה חינוכית זו קובעת שבתחילת דרכו של האדם מלמדים אותו לקיים תורה ומצוות מתוך יראת עונש ובשביל לקבל שכר, בכדי שבעתיד הוא יוכל לשוב ולעבוד מאהבה. אך האם ישנו ערך לעבודה זו שלא לשמה, מעבר להיותה שלב בדרך אל העבודה השלימה? באחת מאגרותיו לר' פנחס הדיין, הרמב"ם מתייחס לסתירה הקיימת בין מקורות חז"ל ביחס לעושה שלא לשמה, וכך הוא כותב:

הנהו תרי מימרי בעוסק בתורה לשמה ושלא לשמה לא קשיין אהדדי, שמתרוויהו שמעינן שאין ראוי לעסוק אלא לשמה, ולשמה הוא העקר, ולא נצטווינו אלא לעסוק בה לשמה, והעוסק שלא לשמה רצוי שלא נברא. ואף על פי כן, טוב הוא העוסק בה שלא לשמה, מזה שלא עסק בה כל עקר. שזה שעסק בה שלא כהוגן, הואיל ועסק - מתוך שלא לשמה יבוא לשמה. (אגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, עמ' תס)

מכלל דברים אלו של הרמב"ם אנו למדים שאמנם אין הפסד ממשי בקיום התורה והמצוות שלא לשמה, אך עם זאת הערך היחיד של עבודה כזו הוא קניית הרגל

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא בקיום התורה. זהו שלב, כנראה הכרחי, שבו האדם מתרגל לנהוג בדרך מסוימת, אך לא יותר מזה. אדם שהופך שלב זה לתכלית בפני עצמה, אין חפץ במעשיו. אם בסופו של דבר האדם ישאר בשלב הזה, ולא ישלים את התהליך שהוא נמצא בו להגיע למדרגת ה'לשמה', אזי יצא שכרו בהפסדו.¹⁶

ג.2. בין צדיק לחסיד

הר"ן בפירושו למסכת פסחים מתייחס לברייתא שהובאה לעיל, ומעמת אותה עם משנתו של אנטיגנוס. שאלתו העיקרית היא: איך תיתכן סתירה כזו בין שני מקורות תנאיים? והרי תשובתו:

ואע"ג דתנן אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס. היינו לומר שמידה מעולה היא ביותר שיהיו עובדים מאהבה, ואפ"ה העובד כדי שיזכה לחיי עולם הבא צדיק גמור הוא, אבל לא חסיד.
(חידושי הר"ן פסחים ח ע"ב ד"ה הרי זה)

הר"ן מציג חילוק מסוים בין צדיק לחסיד. לטענתו, הברייתא הנ"ל עוסקת בעובד ה' במדרגה של 'צדיק', ואילו משנתו של אנטיגנוס עוסקת בעובד ה' במדרגה של 'חסיד'. סיוע לחילוק זה ניתן למצוא בדברי הגמרא הדנה בשאלה מהם תכונותיו של החסיד:

אמר רב יהודה האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין רבא אמר מילי דאבות ואמרי לה מילי דברכות.
(בבא קמא ל ע"א)

רבא מציע למי שרוצה להיות חסיד לקיים את הכתוב במסכת אבות. לרוב החסיד המתואר בספרות חז"ל הוא אדם שפועל 'לפנים משורת הדין' בתחומי ההלכה

¹⁶ ראה מאמרו של הרב כרמיאל כהן, 'ערכה של עבודת ה' שלא לשמה', מעליות יח. שם מוכח שבנו של הרמב"ם, רבי אברהם בן הרמב"ם בעל ספר 'המספיק לעובדי השם', הלך בדרכו של אביו ואף החריף את עמדתו ביחס לעבודת ה' שלא לשמה. לדידו, אדם העובד את ה' בצורה שלא לשמה ובצביעות, כל עוד הוא 'בדרך' לעבודה לשמה, הריהו כאיש ריק ממעשים טובים.

שערים לגמרא

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס

והקדושה.¹⁷ מכאן ניתן להסיק שמשנתו של אנטיגנוס המופיעה במסכת אבות ודורשת עבודה שלא על מנת לקבל פרס, מכוונת לחסידים, ואין כלל סתירה בינה לבין הברייתא הנ"ל.¹⁸

מי שהרחיב את היריעה בעניין ההפרש בין ה'צדיק' ל'חסיד' בעבודת ה', הוא הרמח"ל בספרו מסילת ישרים. כבר בהקדמתו הוא מתאר איך רבים מהאנשים אינם מבינים מהי מעלת החסידות, ושהוא מתכוון בחיבורו זה להזכיר את תנאי העבודה השלמה למדרגותיהם. הרמח"ל מזכיר את הפסוקים מספר דברים בכדי להראות מהי העבודה השלימה שה' דורש מעם ישראל:

ועתה ישראל מה ה' אלקיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלקיך ללכת בכל דרכיו ולאהבה אותו ולעבוד את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך: לשמור את מצות ה' ואת חקתיו...¹⁹

(דברים י, יב)

הרמח"ל מונה כאן חמישה חלקים שיוצרים יחד את העבודה השלמה: "היראה, ההליכה בדרכיו, האהבה, שלמות הלב, ושמירת כל המצות". על שלמות הלב כותב הרמח"ל:

שלמות הלב הוא: שתהיה העבודה לפניו יתברך בטוהר הכוונה, דהיינו לתכלית עבודתו בלבד ולא לשום פנייה אחרת. ונכלל בזה שיהיה שלם בעבודה ולא כפוסח על שתי הסעיפים או כעושה מצות אנשים מלומדה, אלא שיהיה כל לבו נתון לזה.

(מסילת ישרים, הקדמה)

¹⁷ מאמרים רבים נכתבו על ה'חסידים הראשונים' המוזכרים בדברי חז"ל ועל משנתם. ר' למשל הרב יעקב מדן, 'עיון במשנת חסידים', בתוך ספר היובל לשיבת הר עציון. וראה גם חננאל רוזנברג, 'משנת חסידים ראשונים', שיר למעלות ד.

¹⁸ וכדברי הפסוק בתהילים לא, כד: "אהבו את ה' כל חסידיו...".

¹⁹ המשך הפסוק הוא "אשר אנכי מצוך היום לטוב לך". ורש"י על אתר מפרש "לשמור את מצוות ה'". ואף היא לא לחינם, אלא לטוב לך שתקבלו שכר". נראה שלא במקרה המשך הפסוק הושמט, שכן הוא מורה על הפך החסידות - קיום מצוות בכדי לקבל שכר.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

עם כל זאת, הקורא יופתע לגלות כי בפרק הראשון של הספר, הרמח"ל פורש תמונה שונה מאוד מזאת שהוצגה בהקדמה. השפה עוברת משפה אידאלית גבוהה לשפה יותר מציאותית:

יסוד החסידות ושרש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו. והנה מה שהורונו חכמינו זכרונם לברכה הוא, שהאדם לא נברא אלא להתענג על ה' ולהנות מזיו שכינתו שזהו התענוג האמיתי והעידון הגדול מכל העידונים שיכולים להמצא. ומקום העידון הזה באמת הוא העולם הבא, כי הוא הנברא בהכנה המצטרפת לדבר הזה. אך הדרך כדי להגיע אל מחוז חפצנו זה, הוא זה העולם. והוא מה שאמרו זכרונם לברכה (אבות ד, טז): העולם הזה דומה לפרוודור בפני העולם הבא. והאמצעים המגיעים את האדם לתכלית הזה, הם המצוות אשר צונו עליהן האל יתברך שמו. ומקום עשיית המצוות הוא רק העולם הזה. על כן הושם האדם בזה העולם בתחלה כדי שעל ידי האמצעים האלה המזדמנים לו כאן יוכל להגיע אל המקום אשר הוכן לו, שהוא העולם הבא, לרוות שם בטוב אשר קנה לו על ידי אמצעים אלה. והוא מה שאמרו, זכרונם לברכה (עירובין כב ע"א): היום לעשותם ומחר לקבל שכרם.

(שם פרק א)

בפסקה זו הרמח"ל מתבונן בחיי האדם בעולם הזה, וקובע כי כל אדם צריך לברר מהי החובה המוטלת עליו, ולאיזה תכלית הוא הונח כאן בעולם. לטענתו, "האדם לא נברא אלא להתענג על ה' ולהנות מזיו שכינתו", "והאמצעים המגיעים את האדם לתכלית הזה הם המצוות".

אי אפשר להתחמק מההרגשה שתפיסה זו היא תפיסה תועלתנית. ראיית המצוות כאמצעים גרידא מציגה את עבודת ה' כמערכת מכנית, שכל עניינה השגת התענוג והעידון העתידיים.²⁰ משל היה האדם בתחרות בה ככל שיאסוף יותר מצוות, כך

²⁰ עיין אורות הקודש ג עמ' קסז, שם הרב מעורר את אותה סלידה מוסרית.

יזכה ליותר עונג ואושר לעתיד. תפיסה זו רחוקה מאוד מרעיון שלימות הלב שהרמח"ל דיבר עליו בהקדמה, "שתהיה העבודה לפניו יתברך בטוהר הכוונה, דהיינו לתכלית עבודתו בלבד ולא לשום פנייה אחרת". ונראה שהדברים אינם הולמים זה את זה כלל. התשובה לקושי נעוצה בהבדל שהוזכר לעיל בין ה'צדיק' ל'חסיד'. וכך כותב הרמח"ל בתחילת הסברו על מידת הפרישות:

הפרישות היא תחלת החסידות. ותראה שכל מה שביארנו עד עתה הוא מה שמצטרך אל האדם לשיהיה צדיק ומכאן ולהלאה הוא לשיהיה חסיד.
(שם פרק יג)

מידת הפרישות היא מידה שמתחילה להכניס את האדם לאנרגיה חדשה, אנרגיה של חסידות. השמים של הצדיק הם הקרקע של החסיד. בעוד שהצדיק רואה את תכלית עבודתו את ה' וקיום מצוותיו כהשגת השכר והתענוג האישי שלו, החסיד נמצא בתודעה שונה לגמרי. הצדיק, שכשמו כן הוא, נתון כולו במערכת מושגים של צדק, שעל פיה אם הוא עשה מצווה מגיע לו שכר. לעומת זאת החסיד חי במערכת מושגים של חסד, "איזהו חסיד? המתחסד עם קונו".²¹ השאלה אצלו היא לא 'מה מגיע לי' אלא 'מה אני יכול לתת'. ואכן כך קובע הרמח"ל בתחילת הסברו על מידת הטהרה, שהיא אחת ממידותיו של החסיד:

ואמנם צריך שתדע, שכמו ששייך טהרת המחשבה במעשים הגופניים אשר הם מצד עצמם קרובים ליצר לשיתרחקו ממנו ולא יהיו משלו כן שייך טהרת המחשבה במעשים הטובים הקרובים לבורא יתברך שמו לשלא יתרחקו ממנו ולא יהיו משל היצר, והוא ענין שלא לשמה המוזכר בדברי רבותינו ז"ל פעמים רבות. ואולם כבר נתבארו דברי החכמים ז"ל לשיש מינים שונים שלא לשמה. הרע מכולם הוא שאיננו עובד לשם עבודה כלל, אלא לרמות בני האדם ולהרויח כבוד או ממוץ. וזהו שאמרו בו (ירושלמי ברכות פ"א): נוח לו שנהפכה שליתו על פניו, ועליו אמר הנביא (ישעיה סד:ה): ונהי כטמא כלנו וכבגד עדים כל צדקותינו. ויש מין אחר של שלא לשמה, שהוא העבודה

²¹ זוהר משפטים, קיד ע"ב.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא

על מנת לקבל פרס, ועליו אמרו (פסחים נ ע"ב): לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות ואפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה. אך על כל פנים, מי שלא הגיע עדין מתוך שלא לשמה אל לשמה, הרי רחוק הוא משלמותו. (שם פרק טז)

כאמור, החסיד נקי מכל פניה ועבודה שלא לשמה והוא אינו עובד על מנת לקבל פרס. ואילו הצדיק, שעיקר עבודתו היא על מנת לקבל פרס, "הרי רחוק הוא משלמותו". בהמשך דבריו, מרחיב הרמח"ל את מידת הטהרה של החסיד ומעמיד אותה בשיא גובהה:

אמנם, מה שצריך לאדם יותר עיון ומלאכה רבה, הוא תערוכת האיסור, דהיינו, שלפעמים האדם הולך ועושה מצוה לשמה ממש, שכך גזר אבינו שבעמים, אמנם לא יחדל מלשתף עמה איזה פניה אחרת, או שישבחוהו בני האדם או שיקבל שכר במעשהו. ולפעמים, אפילו אם לא יהיה מתכוון ממש לשישבחוהו, בשמוח לבו על השבח ירבה לדקדק יותר, כעין מעשה של בתו של רבי חנינא בן תרדיון (ע"ז י"ח א): שהיתה פוסעת פסיעות יפות, וכיון ששמעה שאומרים כמה נאות פסיעותיה של ריבה זו, מיד דקדקה יותר. הרי התוספת הזו נולד מכח השבח ששיבחוהו. ואמנם אף על פי שאיסור כזה בטל במיעוטו, על כל פנים, המעשה שתערוכת כזה בתוכו טהור לגמרי איננו, כי הנה כשם שאין עולה על גבי המזבח שלמטה אלא סולת נקיה מנופה בשלש עשרה נפה שכבר טהור לגמרי מכל סיג כך אי אפשר לעלות על רצון מזבחו העליון להיות מעבודת האל השלמה והמובחרת, אלא המובחר שבמעשים, הטהור מכל מיני סיג. ואינני אומר שמה שהוא זולת זה יהיה נדחה לגמרי, כי הרי הקדוש ברוך הוא אינו מקפח שכר כל בריה ומשלם שכר המעשים לפי מה שהם. אמנם, על העבודה התמימה אני מדבר הראויה לכל אוהבי ה' באמת, שלא יקרא בזה השם אלא העבודה הטהורה לגמרי, שלא תהיה הפניה בה אלא לשם יתברך ולא לזולתו. וכל מה שיתרחק מן המדרגה הזאת, כפי הרבות רחוקו כן ירבה החסרון בה.

(שם)

שערים לגמרא

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס

השטח האפור, ובלשונו של רמח"ל - תערוכת האיסור, הוא מקום בו האדם עובד את ה' לשמה ובהכנעה, אך יחד עם זאת הוא אינו נמנע מלהשיג את הנאתו והצלחתו האישית, במודע או שלא במודע. הרמח"ל קובע כי אף על פי שעבודה שכזו אינה דחוייה לגמרי, היא אינה שלימה דיה, ועל החסיד להתרחק אף ממנה.

יוצא אפוא שלאדם נתונה הבחירה באיזה מרחב רוחני הוא רוצה לחיות. במרחב של ה'צדיק' ההתמקדות היא בשכר ובעונש הבאים כתוצאה מקיום או אי קיום המצוות, וממילא חסד ה' המופיע הוא 'עד שמים'.²² לעומת זאת במרחב של ה'חסיד' ההתמקדות היא בעשיית הטוב מחמת שהוא טוב, ולא בתועלת האישית של העושה. במרחב זה חסד ה' המופיע הוא 'מעל שמים'.

ג. טבע האדם

גישתו של רש"י, ובעקבותיו גם זו של בעלי התוספות לשאלת היחס לעבודה שלא לשמה היא מרתקת. כבר בפירושו לברייתא על נתינת צדקה הוא מציג תמונה מורכבת ויצירתית:

הרי זה צדיק גמור - בדבר זה ולא אמרינן שלא לשמה עושה אלא קיים מצות
בוראו שצוהו לעשות צדקה ומתכוין אף להנאת עצמו שיזכה בה לעולם הבא
או שיחיו בניו.

(רש"י פסחים ח ע"ב ד"ה הרי זה)

מדבריו אלו של רש"י עולה, כי אין באמת סתירה בין קיום מצוות הבורא בלב שלם לבין התקווה להנאה עצמית, ושאדם שאוחז בשני הקצוות הללו יחד נקרא צדיק גמור. זוהי תפיסה הרמוניסטית שאינה רואה את כוונת האדם לטובתו האישית כדבר רע ומנוכר, כי אם כדבר טבעי העולה בקנה אחד עם קיום מצוות ועבודת ה'.²³ עם זאת, רש"י היה מודע לסתירות הקיימות בחז"ל ביחס לעבודה שלא

²² על פי דברי רבא.

²³ ועיין תוספות שם (ד"ה שיזכה), שמעמתיים את הברייתא עם משנתו של אנטיגנוס, ולבסוף מעמידים את הברייתא באדם שאם לא תבוא לו הטובה המיוחלת לא יתחרט על הצדקה שהוא עשה, והוא אינו תוהה על הראשונות. אדם שכזה, על אף האינטרסנטיות שלו, הינו צדיק גמור.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס
שערים לגמרא
לשמה, ולשלילתה המוחלטת על ידי חלק מהאמוראים. על כן הוא מציע חילוק
בין שני סוגי 'שלא לשמה':

העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא - פירוש שאינו לומד כדי לקיים אלא
לקנטר דבפרק מקום שנהגו (פסחים דף נ ע"ב) אמרינן רבא רמי כתיב עד
שמים חסדך וכתוב מעל השמים כאן בעוסק שלא לשמה כו' והתם איירי
במקיים כדי שיכבדוהו וכן משמע בירושלמי דפירקין.
(רש"י ברכות יז ע"א ד"ה העושה)

רש"י מבחין בין 'שלא לשמה' שהוא על מנת לקנטר, שכדברי רבא פסול לחלוטין,
לבין 'שלא לשמה' שעניינו השגת הנאה וכבוד. הסוג השני, כדברי הגמרא
בפסחים, הוא לגיטימי, בתקווה שהאדם יגיע בסוף לדרגת ה'לשמה'. נראה
שההבדל המהותי בין השניים, הוא שבעוד שהסוג השני והלגיטימי אינו גורם נזק
ממשי ואינו פוגע באחרים, הסוג הראשון והפסול כל מטרותו לבזות אחרים וללגלג
עליהם.²⁴ בדרך פרשנית זו צעדו גם בעלי התוספות בכמה מקומות בש"ס. כך
למשל הם מיישבים את אמירתו של ר' בנאה בתענית "כל העוסק בתורה שלא
לשמה נעשית לו סם המות":

וכל העוסק בתורה שלא לשמה תורתו נעשית לו סם המות - וקשה והלא
אמרינן (פסחים דף נ ע"ב) לעולם יעסוק אדם בתורה אע"ג שאינה לשמה
שמתוך שלא לשמה בא לשמה ויש לומר דתרי שלא לשמה הוי דמה שאמרינן
לעולם יעסוק בתורה אפילו שלא לשמה היינו כלומר כדי שיקרא רבי או כדי
שיכבדוהו ומה שאמרינן הכא כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשה לו סם
המות היינו מי שלומד לקנטר.
(תוספות תענית ז ע"א ד"ה וכל)

מדבריהם של רש"י ובעלי התוספות ניתן לראות תפיסת עולם שמכבדת את טבעו
של האדם, ומכירה בכך כי "מעיקרא כי עביד איניש אדעתא דנפשיה קא עביד".²⁵

²⁴ראה נ. לאם, תורה לשמה, עמ' 141-142.

²⁵ פסחים סח ע"ב.

לאדם יש אינטרסים וזה בסדר. רצון האדם לטובתו האישית אינו מתפרש כדבר אסור אלא כדבר בריא שאינו גורע מעבודתו את ה'. מרן הרב קוק, מגדולי ההוגים בדורות האחרונים, הולך בכיוון דומה לזה של רש"י ובעלי התוספות בסוגיה זו של עבודה שלא לשמה. וכך הוא כותב על המימרא של רב "לעולם יעסוק" וכו':

אי אפשר לדרוש מעצמו, ולא מהעולם בכלל, אידיאלים נקיים, בלא תערובות סיגים שבאים מצד טבע החומר והעכירות החברותית, וכלל הכל הוא בהתקדמות היותר מוצלחה. לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה.

(שמונה קבצים ח, סח)

כאמור, מטבעו האדם מעורב בסיגים. פניות ואינטרסים אישיים הם חלק קונקרטי מתודעתו של האדם, ולכן אין לדרוש ממנו מיד אידיאלים נקים.²⁶ לא זו בלבד שהעבודה 'שלא לשמה' היא טבעית לאדם, אלא שפעמים יש לה גם תועלת בעבודת ה'. וכך כותב הרב:

יש לפעמים תועלת ממה שתחילת עסק התורה הוא שלא לשמה, שעל ידי זה מתמזגת תשוקת הלימוד גם בהכחות הגופניים והדמיוניים, ואחר כך כשמתקדש האדם ועוסק בתורה לשמה, הכל עולה עמו. אבל אם תחילת העסק הוא לשמה, אין כחות הגופניים השפלים הולכים עם אותו הזרם העליון מהם, ונמצא שתמיד התוכן התורתי שלו עומד הוא ממעל לגופו, שיש אמנם בזה יתרון מצד נקיין התורה ובהירותה, אבל לעומת זה יש בזה חסרון מצד התמעטות הטבעיות שבה...

(שם ה, יא)

מתוך עסק האדם בתורה שלא לשמה, הוא מחבר אותה לכל החלקים הגופניים והדמיוניים שבו, וכך מוסיף הוא לטבעיותה של התורה. כאשר האדם מתעלה במדרגות הקדושה, התורה כבר איננה דבר שמנותק מגופו ותשוקותיו ושעומדת

²⁶ וראה כתר שם טוב, קרני הוד תורה, חלק ראשון סי' קמא. שם הבעש"ט דורש את הפסוק "חשבת דרכי ואשיבה רגלי אל עדותיך" ומציג מסר דומה.

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס שערים לגמרא מעליהם, אלא הכל מתמזג לידי יחידה אחת של קדושה. הרב אף העיד על עצמו שחסרה לו מאותה אהבה טבעית לעולם הזה, שהיא עצמה מביאה עלייה וברכה גדולה לעולמו הרוחני של האדם ולתורתו.

לי חסרה אהבת עולם-הזה, וזה מסבב לי חסרון גדול ברוחניות, גם לימוד תורה ועסק במצוות שלא לשמה - שמתוך שלא לשמה בא לשמה. ואני צריך הדרכה באיזה אופן לאחוז בדרכים הללו, שהם מצד עצמם ירידות, מכל מקום הם צורך עליה.

(חדריו עמ' קסו)

עם כל זאת הרב כמובן היה מודע לחסרון שקיים בלימוד התורה שלא לשמה:

כשלומדים תורה לשמה ממשיכים מהרצון את התכלית הנשגבה של התורה, שהיא מתפשטת בכל ענין פרטי, וחסד עליון הולך ומתרבה על השונה בעצמו ועל כל העולם עמו. אבל כשלומדים שלא לשמה, אז ההופעות הפרטיות מתגלות על הפרטים כשהם לעצמם. ושכלם הכנוס בהם הוא מצומצם, ולפי מדת השכל הרצון הוא קצר, ומלא קפדנות וזעף, ונח לו שלא בא לעולם.

(שמונה קבצים א, שפח)

החסרון העיקרי שהרב רואה בלימוד תורה שלא לשמה טמון בצמצום הכרוך בלימוד כזה. "העוסק בתורה שלא לשמה פרטיו מיובשים הם מלשד הרצון האידיאלי".²⁷ כאשר התורה הנלמדת אינה מחוברת לתכליתה הנשגבת, אזי הפרטים נשארים פרטים יבשים, וממילא הלימוד עצמו מלא בקפדנות וזעף. ברם לימוד כזה הוא עצמו ירידה, מכל מקום לדעת הרב, הוא לצורך עליה.

²⁷ שמונה קבצים ג, נט.

ד. אסיף

במאמר זה סקרנו את הדעות השונות של חז"ל בנוגע לעבודה 'שלא לשמה' ונוכחנו לדעת כי אין לחז"ל קו מנחה ביחס לעבודה שכזו. ציר ההתייחסות נע מאמירות שמגנות בחריפות עבודה 'שלא לשמה', לבין אמירות שמשבחות עבודה זו ומקבלות אותה כלגיטימית.

עובדה זו יצרה פרשנויות שונות לדבריהם של חז"ל לאורך הדורות, והולידה כמה גישות ביחס לעבודה שלא לשמה בפרט, ולעבודת ה' בכלל. מהגישות שהזכרנו ישנה הגישה הקובעת כי לגבי לימוד תורה "אין ראוי לעסוק אלא לשמה, ולשמה הוא העקר, ולא נצטוונו אלא לעסוק בה לשמה". וכן עבודה שלא לשמה הותרה אך ורק מחמת חולשות ההמון, ורק בתור אמצעי העוזר להגיע אל המטרה הסופית - העבודה לשמה. גישה נוספת מציעה חילוק בין שני מדרגות של עובדי ה' - הצדיק והחסיד. בעוד שעיקר עבודתו של הצדיק היא 'שלא לשמה', עבודתו של החסיד היא כולה 'לשמה' ומאהבה. גישה זו מזמינה כל אדם לבחור באיזה מדרגה הוא רוצה לחיות ולאיזה קבוצה הוא רוצה להשתייך. עוד גישה, המיוחדת בדרכה המשלבת, רואה את העבודה שלא לשמה כטבעית לאדם. גישה זו קובעת כי כל עוד עבודה זו אינה פוגעת באחרים, היא אינה גורעת מצדיקותו של האדם ופעמים אף מוסיפה ברכה וטובה לתורתו ולעולמו הרוחני.

יחד עם קיומן של הגישות הללו, ברור לכל כי האדם צריך להיות מלא ברצון ותקווה להגיע למדרגה של עבודה לשמה. כדוגמת אותה אהבה גדולה של הבעש"ט בסיפור שהובא בפתח דברינו. אולם בשאלת הדרך ליעד נשגב זה, הרי כבר הראנו לדעת כי אין הדבר חד משמעי, ושקיים מרחב תמרון גדול שניתן לנוע בו.

שערים לגמרא

שלא לשמה – קיום מצוות ועבודת ה' על מנת לקבל פרס